

چگونگی تعامل طبری، ابن کثیر و ثعالبی با روایات تفسیری اهل بیت

نوروز امینی^۱، سید رضا مؤدب^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۹/۱۱ - تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۱۲/۹)

چکیده

یکی از بسترهای اختلاف میان فریقین، روایات تفسیری است. این روایات در فهم قرآن و احکام کارایی دارد و نوع تعامل مسلمانان با این روایات، در شکل‌گیری باورهای ایشان و استخراج احکام شرعی، تأثیر بسزایی دارد. این میان تعامل اهل سنت با روایات اهل بیت اهمیتی دوچندان دارد؛ چراکه سخن اهل بیت، نزد شیعه بس مهم است؛ به گونه‌ای که هیچ برخورد مغرضانه‌ای با سخنان ایشان را بر نمی‌تابند و از سویی، اهل سنت نیز جایگاه والای اهل بیت و شخصیت عظیم ایشان را می‌ستایند و لذا انتظار می‌رود در متون تفسیری خود به روایات ایشان، دست‌کم در حد روایات صحابه و تابعیان، توجه کنند. در این پژوهش سه تفسیر از مهم‌ترین تفاسیر اهل سنت جستجو و آمار مربوط به روایت‌های هر یک از امامان شیعه در این منابع به تفکیک، استخراج، و چگونگی تعامل این سه مفسر با روایات اهل بیت، تحلیل و ثابت شده است که این مفسران، در بهره‌برداری از روایات تفسیری اهل بیت، کارنامه درخشانی ندارند.

کلیدواژه‌ها: روایات اهل بیت، روایات اهل سنت، روایات تفسیری، تعامل اهل سنت با روایات، تعامل اهل سنت با اهل بیت.

۱. نویسنده مسؤول، مربی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی خوی؛
Amini@quran.ac.ir

۲. استاد دانشگاه قم.

مقدمه

روایات تفسیری اهمیت بسزایی در فهم قرآن و احکام دارد و نحوه برخورد مفسران شیعه و سنی با روایات تفسیری، به‌ویژه چگونگی تعامل اهل سنت با روایات تفسیری اهل بیت، به عنوان یکی از بسترهای اختلاف این دو گروه شایان توجه است. شیعیان، اهل بیت را پیشوایان الهی خود می‌دانند و از این رهگذر با حدیث ایشان همانند قول و فعل و تقریر پیامبر رفتار می‌کنند و هیچ برخورد مغرضانه‌ای با کلام ایشان را بر نمی‌تابند. اهل سنت نیز امام علی، حضرت فاطمه و حسنین (علیهم‌السلام) را در ردیف صحابه و امام سجاد را نیز در ردیف تابعیان به‌شمار می‌آورند و انتظار می‌رود به اقوال و افعال ایشان، دست کم در حد اقوال و افعال سایر صحابه و تابعین توجه کنند. درباره امامان بعد از امام سجاد (علیه‌السلام) نیز، با توجه به اینکه اهل سنت، در کتاب‌های رجالی خود، شخصیت ایشان را ستوده و ایشان را افرادی ثقه و صدوق معرفی کرده‌اند که از هرگونه دروغگویی و عدم ضبط در دریافت و انتقال حدیث به دور بوده‌اند. (برای اطلاع از حال رجالی اهل بیت نزد اهل سنت نک: به منابع رجال اهل سنت) انتظار می‌رود با روایت‌هایی که نام سایر ائمه شیعه، در اسناد آن‌ها وجود دارد و با اسناد متصل به رسول خدا یا صحابه ایشان می‌رسد، نیز همانند روایات سایر محدثان مورد اطمینان سنی تعامل نمایند و دست کم در حد خبر واحد به گزارش آن‌ها بپردازند. این پژوهش بر آن است تا نحوه تعامل اهل سنت با روایاتی را که نام یکی از امامان اهل بیت در اسناد آن‌ها وجود دارد - نه روایاتی را که مستقلاً از این ائمه نقل شده است - در سه حوزه گزارش، بهره‌برداری در پایه‌گذاری استدلال‌ها و نقد متنی به تصویر بکشد.

پیشینه پژوهش

برای اینکه بتوانیم شیوه‌های تعامل اهل سنت با روایات تفسیری اهل بیت را بنمایانیم، باید به تفاسیر مأثور اهل سنت مراجعه و روایات اهل بیت را از آنها استخراج و چگونگی تعامل ایشان با تک‌تک روایات را بررسی کنیم. واضح است این کار هرچند غیرممکن نیست، اما کاری بس طاقت‌سوز و فرصت‌ستیز است و شاید همین دشواری کار باعث شده است تاکنون اقدامی جدی را در این زمینه شاهد نباشیم. در زمینه حدیث پژوهی تطبیقی تاکنون گام‌هایی چند برداشته شده است؛ برای مثال در کتاب

«راویان مشترک» (برای اطلاعات کتابشناختی نک: فهرست منابع مقاله) که پژوهشی در بازشناسی راویان مشترک فریقین است، راویان مشترک فریقین از منابع مختلف استخراج و ترجمهٔ ایشان فراهم آمده است. یا در کتاب «الاصول العامة للفقهاء المقارن» (برای اطلاعات کتابشناختی نک: فهرست منابع مقاله)، که پژوهشی تطبیقی دربارهٔ قواعد اصول فقه شیعه و اهل سنت است، اقداماتی در راستای پژوهش‌های تطبیقی انجام شده است، اما در هر دو پژوهش یادشده، مسئله چگونگی تعامل اهل سنت با روایات اهل‌بیت مغفول مانده است؛ چه رسد به مسئله تعامل آنها با روایات تفسیری اهل‌بیت.

منابع پژوهش

در این مقاله برای اینکه بتوان دورنمایی درست از این مقوله ارائه داد، چند تفسیر مأثور سنی، که در مقایسه با سایر تفاسیر، دارای اهمیت بیشتر و به نوعی دربردارنده روایات سایر تفاسیر هستند، گزین شده است. در گزینش تفاسیر، به سیر تاریخی نگارش تفاسیر مأثور هم توجه شده است تا نتایج به‌دست‌آمده، گویای سیر تاریخی توجه به روایات تفسیری اهل‌بیت نیز باشد. برای این منظور سه تفسیر جامع البیان طبری، تفسیر ابن‌کثیر دمشقی و تفسیر ثعالبی برگزیده شده است. تفسیر جامع البیان از تفاسیر قرن چهارم است که در بیان روایات تفسیری، جامع تفاسیر پیش از خود است. (معرفت، ۱۶۲/۲) طبری در تفسیر آیات، نخست دیدگاه خود را بیان، و پس از تبیین واژگان مشکل، اقوال مختلف را جداگانه و با سند خود نقل می‌کند و با این روش راه را برای تبیین ضعف یا قوت روایت باز می‌کند. اما پس از بیان اقوال، به بیان وجه اعتبار آنها نمی‌پردازد؛ جز در موارد مهم که از روایتی طرفداری می‌کند و در این صورت دلیل خود را هم ذکر می‌کند. (همو، ۱۶۴/۲) تفاسیر ابن‌کثیر و ثعالبی نیز به ترتیب به قرن‌های هشتم و نهم مربوط‌اند؛ تفسیر ابن‌کثیر یکی از تفاسیر جامع اهل سنت است و جایگاه خاصی نزد اهل سنت دارد (مؤدب، ۲۰۷) و حاوی روایات بسیاری است. مؤلف آن به کتاب‌های پیش از خود توجه کرده و اغلب روایات آنها را ذکر کرده است؛ به گونه‌ای که با مراجعه به این کتاب، می‌توان از مراجعه به سایر تفاسیر مأثور قرن‌های چهارم تا هشتم بی‌نیاز شد. (معرفت، ۱۹۸/۲) شیوهٔ ابن‌کثیر تقریباً همان شیوهٔ طبری است؛ اما در مقایسه با تفسیر طبری، اسرائیلیات در آن کم است و دربارهٔ اسناد نیز به بررسی

تک تک اسناد پرداخته و به تفسیر اعتباری ویژه بخشیده است. (معرفت، ۲/ ۱۹۸؛ مؤدب، ۲۰۸) این میان به علت شباهت‌های فراوان *الدرالمنثور* و تفسیر *ابن‌کثیر* از نظر تعداد روایات و هم‌پوشانی موجود میان روایات این دو، و به دلیل حذف سند در روایات *الدرالمنثور* (معرفت، ۲/ ۲۰۳؛ مؤدب، ۲۰۹) از بررسی این تفسیر خودداری شد. تفسیر *ثعالبی* هم، هرچند از نظر حجم روایات شایان توجه نیست و در قیاس با *الدرالمنثور*، *جامع‌البیان* و تفسیر *ابن‌کثیر* روایات اندکی دارد، اما از آنجا که آخرین حلقه از تفاسیر مأثور اهل سنت و خلاصه‌ای از عمده‌ترین تفاسیر سلف است، (همو، ۲/ ۲۰۲) در این پژوهش بدان توجه شده است تا میزان رویکرد مفسران متأخر اهل سنت به روایات اهل بیت هم بازکاوی شود.

۱- میزان رویکرد طبری به روایات تفسیری اهل بیت (علیهم‌السلام)

با اینکه طبری، ذیل هر آیه به دهها روایت تفسیری اشاره کرده، در مقام گزارش روایات اهل بیت بسیار ضعیف عمل کرده و توجه چندانی به این روایات از خود نشان نداده است.

۱-۱- روایات تفسیری امام علی (علیه‌السلام) در تفسیر طبری

طبری حدود ۳۵۰ روایت از امام علی (علیه‌السلام) آورده است. این میزان با حذف مکررات به دویست و اندی می‌رسد. او در ۲۴۲ مورد به روایات ایشان استشهاد جسته و تنها در هشت مورد به صورت تأسیسی از این روایات بهره برده و در حدود صد مورد هم تنها به گزارش روایت بسنده کرده و هیچ‌گونه نقد یا استدلالی بر اساس این روایات ارائه نکرده است. وی در هیچ موردی روایات امام را نقد نکرده است. (نمودارهای ۱ و ۸) برای مثال طبری به روایت زیر از امام علی (علیه‌السلام) استناد می‌کند و بر پایه آن نتیجه می‌گیرد که منظور از «من لم نقصص علیه»، فردی حبشی بوده است: «... عن علی بن ابی‌طالب رضی الله عنه، فی قوله: «مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ» (غافر، ۷۸) قال: بعث الله عبداً حبشياً نبياً، فهو الذی لم نقصص عليك». (طبری، ۱۰۹/۲۴) همو در تفسیر عبارت «*الآخسرین اعمالاً*»، در کنار بیان روایاتی از صحابه و تابعیان، به روایتی از امام علی (علیه‌السلام) نیز استشهاد جسته است: «... عن

علی بن ابی‌طالب، أنه سئل عن قوله: «قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا» (الكهف، ۱۰۳) قال: «هم كفرة أهل الكتاب كان أوائلهم على حق، فأشركوا بربهم، وابتدعوا في دينهم، الذين يجتهدون في الباطل، ويحسون أنهم على حق، ويجتهدون في الضلاله، ويحسون أنهم على هدى، فضلّ سعيهم في الحياة الدنيا، وهم يحسبون أنهم يحسنون صنعا» ثم رفع صوته، فقال: «وما أهل النار منهم ببعيد». وقال آخرون: «بل هم الخوارج». (طبری، ۴۳/۱۶)

۱-۲- روایات تفسیری حضرت فاطمه (علیها السلام) در تفسیر طبری

طبری در تفسیر خود تنها یک روایت از حضرت فاطمه (علیها السلام) گزارش کرده است که در آن هیچ‌گونه استدلال مستقیم یا استشهادی وجود ندارد. (نمودارهای ۲ و ۸) متن این روایت در تفسیر طبری به این شرح است: «... أن فاطمة بنت رسول الله (صلى الله عليه وآله) قالت: «دخل رسول الله (صلى الله عليه وآله) يوماً وأنا عند عائشة، فناجاني، فبكيت، ثم ناجاني، فضحكت، فسألتنى عائشة عن ذلك، فقلت: لقد عجلت، أخبرك بسرّ رسول الله (صلى الله عليه وآله)، فتركتنى.» فلما توفّى رسول الله (صلى الله عليه وآله)، سألتها عائشة، فقالت: نعم، ناجاني فقال: «جبريل كان يعارض القرآن كل عام مره، وإنه قد عارض القرآن مرتين، وإنه ليس من نبي إلا عمره نصف عمر الذي كان قبله، وإن عيسى أحيى كان عمره عشرين ومائة سنة، وهذه لى ستون، وأحسبني ميتاً في عامي هذا، وإنه لم ترزأ امرأة من نساء العالمين بمثل ما رزئت، ولا تكوني دون امرأة صبراً.» قالت: «فبكيت»، ثم قال: «أنت سيدة نساء أهل الجنة إلا مريم البتول» فتوفى عامه ذلك. (طبری، ۳۵۸/۳)

گفتنی است هرچند این روایت به اهل‌بیت (علیهم السلام) نسبت داده شده، اما با سایر معارف وارده از اهل‌بیت، در تعارض است؛ روایات بسیاری در منابع شیعه و اهل‌سنت وجود دارد که به صراحت حضرت زهرا را سرور زنان همه عالم، حتی حضرت مریم، معرفی می‌کند. (نک: کلینی، ۴۵۹/۱؛ صدوق، الامالی، ۱۱۲؛ ۱۷۵؛ ۳۷۴؛ همو، الاعتقادات، ۱۰۵؛ همو، عیون اخبار الرضا، ۲۷۴/۲؛ همو، من لا یحضره الفقیه، ۱۷۹/۴؛ خزاز قمی، ۳۷؛ فتال نیشابوری، ۱۰۰ و...) ظاهراً متن منقول در تفسیر طبری مخدوش است و هرچند صدر این روایت در منابع مختلف آمده، اما ذیل آن، حتی در منابع

اهل سنت، به شکل‌های دیگری روایت شده است؛ برای نمونه بخاری این روایت را این‌گونه از عایشه روایت کرده است: «اقبلت فاطمة تمشی کان مشيتها مشی النبی صلی الله علیه و سلم، فقال النبی صلی الله علیه و سلم: «مرحبا یا بنتی، ثم اجلسها عن یمینه او عن شماله، ثم اسر الیها حدیثاً، فبکت؛ فقلت لها: «لم تبکین؟» ثم اسر الیها حدیثاً، فضحکت؛ فقلت: «ما رایت کالیوم فرحاً اقرب من حزن»، فسالتها عما قال، فقالت: «ما کنت لافشی سر رسول الله صلی الله علیه و سلم»، حتی قبض النبی صلی الله علیه و سلم فسالتها، فقالت: «اسر الی ان جبرئیل کان یعارضنی القرآن کلّ سنة مرة و انه عارضنی العام مرتین و لا اراه الا حضر اجلی و انک اول اهل بیتی لحاقاً بی»، فبکیت، فقال: «اما ترضین ان تكونی سیده نساء اهل الجنة او نساء المومنین؟» فضحکت لذلك.» (بخاری، ۱۸۳/۴)

آنچه طبری ذیل این روایت آورده، مجعول است؛ چرا که اولاً سندش مرسل است؛ چون فاطمه بنت الحسین، که در این سند، مستقیماً از فاطمه (علیها السلام) روایت می‌کند، روایتش از حضرت فاطمه ارسال دارد. (نک: مزی، ۲۵۴/۳۵؛ ابن حجر، ۳۹۲/۱۲) ثانیاً این بخش از روایت در هیچ یک از منابع معتبر سنی نیامده، بلکه در ذیل آن روایات، حضرت فاطمه را به طور مطلق، سرور زنان جهان معرفی می‌کند. (نک: بخاری، ۲۰۹/۴؛ همو ۱۴۲/۷؛ مسلم، ۱۴۳/۷ و ۱۴۴؛ ابن ماجه، ۵۱۸/۱؛ ترمذی، ۳۲۶/۵) ثالثاً ترمذی، همین ذیل را با سندی دیگر در کتاب خود آورده و آن را غریب قلمداد کرده است. (۳۶۸/۵) به هر روی ذیل این روایت با مبانی اعتقادی شیعه مخالف است و به باور ما حضرت زهرا سرور همه زنان گیتی، حتی مریم، است.

۱-۳- روایات تفسیری امام حسن (علیه السلام) در تفسیر طبری

طبری در گزارش روایات تفسیری به روایات امام حسن (علیه السلام) توجه چندانی نداشته است. وی در تفسیر خود تنها شش روایت از ایشان آورده که پنج مورد از آنها از نوع استشهاد و یک مورد گزارش بدون نقد و استدلال است. (نمودارهای ۳ و ۸) او در تفسیر «وَشَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ» (البروج، ۳) در کنار گزارش روایاتی از ابن عباس و سایر صحابه و تابعیان به سه روایت از امام حسن (علیه السلام) نیز استشهاد جسته که متن یکی از آنها به شرح زیر است: «... سأل رجل الحسن بن علی، عن «وَشَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ»

قال: «سألت أحدا قبلي؟» قال: «نعم سألت ابن عمر وابن الزبير، فقالا: يوم الذبح ويوم الجمعة.» قال: «لا، ولكن الشاهد: محمد»، ثم قرأ: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ، وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» (النساء، ۴۱) والمشهود: يوم القيامة، ثم قرأ: «ذَلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَذَلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ». (هود، ۱۰۳) (طبری، ۱۶۳/۳۰)

۴-۱- روایات تفسیری امام حسین (علیه‌السلام) در تفسیر طبری

روایات امام حسین در تفسیر طبری جایگاهی ندارد؛ وی تنها به یک روایت از ایشان در تفسیر خود اشاره و بدان استشهاد کرده است. (نمودارهای ۴ و ۸) وی در تفسیر «وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ» (هود، ۱۷) می‌نویسد: «... عن الحسين بن علي... قال: «الشاهد، محمد»؛ حدثنا ابن وكيع، ... قال: بلغني أن الحسين بن علي قال: «وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ» قال: «محمد». (طبری، ۲۱/۱۲)

به نظر می‌رسد این روایت نیز خالی از اشکال نیست؛ چرا که روایات بسیاری در منابع سنی آمده است که منظور از شاهد را موارد دیگری از جمله جبرئیل یا امام علی (علیه‌السلام) دانسته‌اند؛ خود طبری ذیل همین آیه مواردی مثل پیامبر، تصویر پیامبر و جبرئیل را به عنوان شاهی که در این آیه از او سخن رفته، بیان کرده است. (طبری، ۲۰/۱۲) با این همه بسیاری از مفسران سنی و اغلب مفسران شیعه، منظور از شاهد را در این آیه، امام علی (علیه‌السلام) دانسته‌اند؛ ثعلبی، بیش از سه روایت آورده که مضمون آنها این است که منظور از شاهد، امام علی (علیه‌السلام) است (ثعلبی، ۱۶۱/۵) و حاکم حسکانی بیش از شش روایت برای این معنا آورده (حسکانی، ۱/۳۵۹) و در کنز العمال نیز سه روایت در این موضوع آمده است. (متقی هندی، ۲/۴۳۸) در حالی که طبری این معنا را حتی به عنوان یک قول نیز مطرح نکرده است. در صورتی که سایر مفسران سنی که ارتباط این آیه با امام علی (علیه‌السلام) را نپذیرفته‌اند، دست کم به عنوان یک نظر، بدان اشاره کرده‌اند. (نک: سمعانی، ۲/۴۱۹؛ حسکانی، ۱/۳۵۹ و ۳۶۶؛ سیوطی، ۲/۳۸۷) علاوه بر این، با توجه به مفهوم شهادت در این آیه نیز به بطلان دعوی طبری می‌توان استدلال کرد؛ منظور از شهادت در این آیه تحمل شهادت نیست، بلکه ادای شهادت است؛ شهادتی که صحت امر مشهود را افاده کند؛ زیرا مقام، مقام تثبیت حقانیت قرآن است و در چنین مقامی، شهادت باید به معنای ادای شهادت باشد، نه تحمل آن.

(طباطبایی، ۱۸۵/۱۰) در مقام ادای شهادت نیز باید مراد از شاهد کسی غیر از پیامبر باشد، چون معنی ندارد که پیامبر ادعایی را مطرح کند و آنگاه خود به صحت آن شهادت دهد.

۱-۵- روایات تفسیری امام سجاد (علیه‌السلام) در تفسیر طبری

طبری تنها بیست روایت از امام سجاد(ع) در تفسیر سی جلدی خود آورده است که از آن میان، ده مورد استشهادی و دو مورد گزارش بدون نقد و استدلال و سایر موارد هم، تکراری است. وی هیچ یک از این روایات را نقد نکرده و در هیچ موردی به گونه‌ی تأسیسی به روایات ایشان استناد نکرده است. (نمودارهای ۵ و ۸) روایت زیر نمونه‌ای از استشهاد او به روایات امام سجاد است:

طبری در تفسیر آیهٔ چهارم سورهٔ احزاب، در کنار گزارش روایتی از قتاده به این روایت امام سجاد (علیه‌السلام) نیز استشهاد جسته است: «... عن علی بن الحسین فی قوله: «ما کان مُحَمَّدٌ أباً أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ» قال: «نزلت فی زید بن حارثه». (طبری، ۲۲ / ۲۲)

۱-۶- روایات تفسیری امام باقر (علیه‌السلام) در تفسیر طبری

در تفسیر بزرگ طبری به روایات تفسیری امام باقر (علیه‌السلام) نیز چندان توجه نشده است؛ وی تنها پانزده روایت از روایات ایشان را در کتاب خود آورده که از این میان تنها به دو مورد به گونه‌ی تأسیسی و به چهار مورد به گونه‌ی استشهادی استناد جسته است. در شش مورد نیز تنها به گزارش روایت بسنده کرده و نقد یا استدلالی بر پایهٔ روایات ارائه نکرده است. سایر موارد نیز تکراری است. (نمودارهای ۶ و ۸) وی در هیچ موردی به نقد روایات ایشان نپرداخته است. برای مثال او در تفسیر آیهٔ «وَوَعَّامُ الَّذِينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ» (المائده، ۵) در کنار بیان روایاتی از دیگران به روایت زیر از امام باقر (علیه‌السلام) نیز استشهاد کرده است: «... قال: سمعت محمد بن علی يحدث عن علی أنه کان یکره ذبائح نصاری بنی تغلب». (طبری، ۱۳۸ / ۶) همو در جای دیگر با استناد به روایت امام باقر چنین نتیجه‌گیری کرده است: «... عن محمد بن علی: «أُولَئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ» (البینه، ۷) فقال النبی (صلی الله علیه و آله): «أنت یا علی و شیعتک.» (طبری، ۳۰ / ۳۳۵)

۷-۱- روایات تفسیری امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر طبری

با اینکه روایات تفسیری امام صادق، بخش عظیمی از میراث حدیثی شیعه را شکل می‌دهد، روایات تفسیری ایشان چندان مورد توجه طبری، قرار نگرفته و وی در تفسیر خود تنها شانزده روایت از روایات ایشان را آورده که بیشتر این روایات نیز میان امام صادق و امام باقر (علیهما‌السلام) مشترک است. وی تنها در دو مورد با استناد به روایات ایشان استدلال کرده است و در چهارده مورد دیگر تنها به روایات ایشان استشهد جسته است. (نمودارهای ۷ و ۸) گفتنی است طبری هیچ‌یک از روایات امام صادق (علیه‌السلام) را نقد نکرده است. برای مثال طبری در تفسیر واژه «هدی» در کنار استناد به روایاتی از ابن‌عباس، مجاهد و... به روایتی از امام صادق نیز استشهد کرده است: «... عن جعفر بن محمد عن أبيه: أن علي بن أبي طالب رضي الله عنه كان يقول: «ما استيسر من الهدى» (البقره، ۱۹۶): شاة». (طبری، ۲۹۷/۲) وی همچنین در تفسیر آیه آخر سوره جمعه، با استناد به روایت امام صادق (علیه‌السلام) می‌نویسد: «و اما اللهو فانه اختلف من ای اجناس اللهو كان، فقال بعضهم: كان كبراً و مزامير؛ حدثنا محمد بن سهل... عن جعفر بن محمد، عن أبيه، عن جابر بن عبد الله، قال: «كان الجواری إذا نكحوا كانوا يمرون بالكبر والمزامير ويتركون النبي (صلى الله عليه وآله) قائماً على المنبر، وينفضون إليها، فأَنْزَلَ اللهُ: «وَ إِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا أَنْفَضُوا إِلَيْهَا»». (طبری، ۱۳۴/۲۸) و اما درباره لهُو اختلاف شده که از چه جنسی است. برخی گفته‌اند که آن طبل و نی است؛ امام صادق (علیه‌السلام) از طریق جابر روایت کرده است که کنیزان، هنگامی که ازدواج می‌کردند، با طبل و نی از کوچه‌ها می‌گذشتند و مردم نیز پیامبر را، در حالی که بالای منبر ایستاده بود، ترک می‌کردند و به سوی آنها سرازیر می‌شدند. پس خداوند این آیه را نازل فرمود.

۸-۱- روایات تفسیری سایر ائمه در تفسیر طبری

با کمال تأسف از سایر امامان، از امام کاظم تا امام عسکری و امام عصر (عج الله تعالی فرجه)، هیچ روایتی در تفسیر طبری نیامده است که این امر با توجه به روایات تفسیری فراوانی که از امام رضا و امام کاظم (علیهما‌السلام) در منابع شیعه وجود دارد، امری بس عجیب است.

۹-۱- بررسی و ارزیابی

طبری در تفسیر خود حدود ۳۹۸ روایت از روایات اهل بیت را آورده است که از این میان به دوازده روایت به گونه تأسیسی و به ۲۷۶ روایت به گونه استشهادی استناد جسته است. در ۱۱۰ روایت نیز تنها به گزارش روایت بسنده کرده است؛ (نمودار ۸) به بیان دیگری در ۳٪ روایاتی که از اهل بیت گزارش کرده به گونه تأسیسی و در ۶۹٪ به گونه استشهادی از این روایات بهره برده و در ۲۸٪ نیز تنها به گزارش روایت پرداخته است. (نمودار ۱۳)

۲- میزان رویکرد ابن کثیر به روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

ابن کثیر از مفسرانی است که در تفسیر خود ذیل هر آیه به دهها روایت اشاره کرده است، اما او نیز، همچون طبری، در مقام گزارش روایات تفسیری اهل بیت کارنامه درخشانی ندارد.

۲-۱- روایات تفسیری امام علی (علیه السلام) در تفسیر ابن کثیر

ابن کثیر در تفسیر خود تنها به دویست روایت از روایات تفسیری امام علی اشاره نموده است.

وی از میان این روایات، چهار روایت را به صورت تأسیسی و ۱۰۸ مورد را نیز به عنوان شاهد استدلال به کار برده است. در ۸۶ مورد هم تنها به گزارش روایت بسنده کرده و نقد یا استدلالی بر پایه روایات ارائه نکرده است. وی، بر خلاف طبری، در دو مورد نیز به نقد روایت امام علی دست یازیده است. (نمودارهای ۱ و ۹) که در ادامه با نمونه‌ای از هر دسته آشنا می‌شویم:

او در تفسیر آیه‌ای با استناد به روایت امام علی (علیه السلام) می‌نویسد: «... عن علی رضی الله عنه أنه قال: «یستتاب المرتد ثلاثاً» ثم تلا هذه الآية: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أَدَّوْا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا» (النساء، ۱۳۷)». (ابن کثیر، ۵۷۹/۱) همو در تفسیر آیه‌ای در کنار استناد به روایات افرادی چون عکرمه، ضحاک و... به روایت زیر نیز استشهاد جسته است: «...أخبرني رجل ثقة يرفعه إلی علی قال: قال رسول الله (صلى الله عليه وسلم) في قوله

تعالی: «وَصَالِحِ الْمُؤْمِنِينَ» (التحریم، ۴) قال: «هو علی بن أبی طالب». (ابن‌کثیر، ۴/۱۵) ابن‌کثیر در تفسیر آیه «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى» (الاسراء، ۱۵) روایت زیر را از امام علی (علیه‌السلام) گزارش می‌کند: «... عن علی رضی الله عنه قال: سألت خدیجه، رسول الله (صلی الله علیه وسلم) عن ولدين لها ماتا في الجاهلية. فقال: «هما في النار» قال: فلما رأی الكراهية في وجهها، فقال لها: «لو رأیت مکانهما لأبغضتهما» قالت: «فولدی منك؟» قال: «إن المؤمنین وأولادهم في الجنة وإن المشركین وأولادهم في النار» ثم قرأ: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ» (الطور، ۲۱).» (ابن‌کثیر، ۳/۳۴) او سپس در نقد این روایت می‌نویسد: «وهذا حدیث غریب فإن فی إسناده محمد بن عثمان مجهول الحال وشیخه زاذان لم یدرک علیاً». (ابن‌کثیر، ۳/۳۴)

۲-۲- روایات تفسیری حضرت فاطمه (علیها‌السلام) در تفسیر ابن‌کثیر

ابن‌کثیر در تفسیر خود تنها به دو روایت از آن حضرت اشاره و یکی از آن دو روایت را به عنوان شاهد استدلال به کار گرفته است. شایان ذکر است روایاتی که او از حضرت فاطمه (علیها‌السلام) آورده، غیر از روایتی است که طبری از ایشان گزارش کرده است. (نمودارهای ۲ و ۹) او در تفسیر آیه ۵۴ احزاب در کنار استناد به روایات دیگران، به این روایت از حضرت فاطمه نیز استشهدا جسته است: «... فاطمه بنت رسول الله (صلی الله علیه وسلم) قالت: «كان رسول الله (صلی الله علیه وسلم) إذا دخل المسجد صلی علی محمد وسلم، ثم قال: اللهم اغفر لی ذنوبی وافتح لی أبواب رحمتک وإذا خرج صلی علی محمد وسلم، ثم قال: اللهم اغفر لی ذنوبی وافتح لی أبواب فضلک». (ابن‌کثیر، ۳/۵۲۱)

۲-۳- روایات تفسیری امام حسن (علیه‌السلام) در تفسیر ابن‌کثیر

با اینکه مرویات ابن‌کثیر از حضرت فاطمه (علیها‌السلام)، از مرویات طبری بیشتر است، اما روایات او از امام حسن (علیه‌السلام)، در مقایسه با روایات تفسیری طبری از ایشان، کمتر است. وی در تفسیر خود تنها به شش روایت از امام حسن (علیه‌السلام) اشاره کرده که از آن میان تنها به یک مورد به صورت تأسیسی و به یک مورد دیگر به صورت استشهدادی استناد جسته و چهار مورد باقی‌مانده صرف گزارش و فاقد هرگونه استدلال یا نقد است. (نمودارهای ۳ و ۹) روایتی که ابن‌کثیر با استناد به آن استدلال

کرده، به شرح زیر است: «... عن الحسن بن علی رضی الله عنهما، قال: «علمنی رسول الله (صلی الله علیه وسلم) کلمات أقولهن فی الوتر: اللهم اهدنی فیمن هدیت وعافنی فیمن عافیت و...». (ابن کثیر، ۵۲۲/۳) روایتی هم که وی از آن به عنوان شاهد بهره برده، چنین است: «سأل رجل الحسن بن علی، عن «وَشَاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ» (البروج، ۳) قال: «سألْتُ أحداً قبلی؟» قال: «نعم سألت ابن عمر وابن الزبیر، فقالا: یوم الذبح ویوم الجمعة.» قال: «لا، ولكن الشاهد: محمد»، ثم قرأ: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيداً» (النساء، ۴۱) والمشهد: یوم القیامه، ثم قرأ: «ذَلِكِ یَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَذَلِكِ یَوْمٌ مَشْهُودٍ» (هود، ۱۰۳).» (ابن کثیر، ۵۲۵ / ۴) این روایت در تفسیر طبری هم آمده است.

۲-۴- روایات تفسیری امام حسین (علیه السلام) در تفسیر ابن کثیر

با اینکه طبری تنها یک روایت از امام حسین (علیه السلام) در تفسیر خود آورده، ابن کثیر به چهار روایت از ایشان اشاره کرده است که یک مورد آن تکراری است. او فقط به گزارش روایات بسنده کرده و نقد یا استدلالی را با آنها همراه نکرده است. (نمودارهای ۳ و ۹) «... أن حسین بن علی أخبره أن علی بن أبی طالب أخبره أن رسول الله (صلی الله علیه وسلم) طرقة وفاطمة بنت رسول الله (صلی الله علیه وسلم) ليله، فقال: «ألا تصلیان؟» فقلت: «یا رسول الله، إنما أنفسنا بید الله فإذا شاء أن یبعثنا، بعثنا.» فانصرف حين قلت ذلك ولم یرجع إلی شیئاً ثم سمعته وهو مول یضرب فخذہ ویقول: «وَكَانَ الْإِنْسَانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا» (الکهف، ۵۴).» (ابن کثیر، ۳۷۸/۳)

مجلسی در توضیح این روایت می‌نویسد که منظور از عبارت «فإذا شاء أن یبعثنا، بعثنا»، این است که خداوند، اگر بخواهد لطفش را بر ما افزون می‌کند و منظور از عبارت «اکثر شیء جدلاً» این است که علی (علیه السلام)، به حق و صدق سخن می‌گوید. (مجلسی، ۱۶۰/۴۰)

۲-۵- روایات تفسیری امام سجاد (علیه السلام) در تفسیر ابن کثیر

روایات تفسیری ابن کثیر از امام سجاد (علیه السلام)، در مقایسه با روایات طبری از ایشان، اندکی بیشتر است. وی حدود سی روایت از امام سجاد (علیه السلام) آورده است

که از این میان به سیزده مورد به صورت استشهادی استناد جسته و در چهارده مورد نیز تنها به گزارش روایت بسنده و از استدلال به آن یا نقد آن پرهیز نموده است. سایر موارد نیز روایات تکراری است. (نمودارهای ۵ و ۹) اکنون نمونه‌ای از استشهادهای او به این روایات را از نظر می‌گذرانیم:

ابن کثیر در کنار استناد به روایات بسیاری از صحابه و تابعیان درباره صلوات بر پیامبر، به روایت زیر از امام سجاد (علیه‌السلام) نیز استشهاد کرده است: «... عن علی بن الحسین بن علی أن رجلاً کان یأتی کل غداه فیزور قبر النبی (صلی الله علیه وسلم) ویصلی علیه ویصنع من ذلک ما اشتهر علیه علی بن الحسین، فقال له علی بن الحسین: «ما یحملك علی هذا؟» قال: «أحب السلام علی النبی (صلی الله علیه وسلم)» فقال له علی بن الحسین: «هل لك أن أحدثک حدیثاً عن أبی؟» قال: «نعم» فقال له علی بن الحسین: «أخبرنی أبی، عن جدی أنه قال: قال رسول الله (صلی الله علیه وسلم): لا تجعلوا قبری عیداً ولا تجعلوا بیوتکم قبوراً وصلوا علیّ وسلموا حیثما کنتم فتبلغنی صلاتکم وسلامکم.» (ابن کثیر، ۳/ ۵۲۲)

گفتنی است برخی از اهل سنت، به‌ویژه پیروان ابن تیمیه، با استناد به این حدیث، زیارت قبر رسول الله و به تبع آن مطلق زیارت قبور را نکوهش کرده‌اند، (ابن تیمیه، ۱۴۹/۱) اما خیلی از اندیشمندان اهل سنت و نیز علمای شیعه در مقام پاسخ به این مدعا، علاوه بر تشکیک در صحت خود حدیث از طریق استناد به احادیث صحیح دیگر و نیز اجماع امت، دلالت آن را نیز بر این مسئله مخدوش دانسته و بر این باورند که اولاً نهی در این روایت نیست، بلکه محتوای روایت، ترغیب بر اکثر زیارت است؛ یعنی قبر مرا در سال تنها یکبار زیارت نکنید؛ آن‌چنان که عیدها را در سال یکبار برگزار می‌کنید. ثانیاً بر فرض وجود نهی در روایت هم، نهی از مطلق زیارت نیست، بلکه نهی از زیارت در هیئتی مخصوص است؛ یعنی زیارت همراه با زینت و پایکوبی، آن‌چنان که در اعیاد انجام می‌شود. (ابن مرزوق، ۱۲۱؛ امینی، ۵/ ۱۱۹)

۲-۶- روایات تفسیری امام باقر (علیه السلام) در تفسیر ابن کثیر

ابن کثیر در تفسیر خود به چهل روایت از روایات تفسیری امام باقر اشاره کرده که این رقم در مقایسه با آمار تفسیر طبری عددی درخور توجه است؛ زیرا طبری تنها

پانزده روایت از روایات ایشان را آورده است؛ به بیان دیگر روایات ابن‌کثیر بیش از دو و نیم برابر این رقم است. از این میان ابن‌کثیر به سه روایت به گونه‌ی تأسیسی و به شانزده روایت نیز به گونه‌ی استشهادی استناد جسته است. در شانزده مورد نیز به گزارش روایت بسنده کرده و در چهار مورد به نقد روایت دست یازیده است. (نمودارهای ۶ و ۹) در زیر با نمونه‌ای از روایات هر دسته آشنا می‌شویم:

او در تفسیر «فَسْتَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ» (النحل، ۴۳) با استناد به روایت امام باقر (علیه‌السلام) می‌نویسد: «قول أبي جعفر الباقر: «نحن أهل الذکر» ومراده أن هذه الأمة أهل الذکر، صحیح؛ فإن هذه الأمة أعلم من جميع الأمم السالفة وعلماء أهل بیت رسول الله (عليهم السلام والرحمة) من خير العلماء إذا كانوا على السنة المستقيمة كعلي وابن عباس وابنی علی، الحسن والحسين، ومحمد بن الحنفية وعلی بن الحسين زين العابدين وعلی بن عبدالله بن عباس وأبي جعفر الباقر وهو محمد بن علی بن الحسين وجعفر ابنة وأمثالهم وأضرابهم وأشكالهم ممن هو متمسك بحبل الله المتين وصراطه المستقيم وعرف لكل ذي حق حقه ونزل كل المنزل الذي أعطاه الله ورسوله واجتمعت عليه قلوب عباده المؤمنين.» (ابن‌کثیر، ۵۹۱/۲) البته ابن‌کثیر در تأویل این روایت راه افراط پیموده است؛ چرا که وی ظاهر روایت را رها و آن را تأویل کرده است، در حالی که این روایت هیچ نیازی به تأویل ندارد. دلیل این مطلب نیز دریافت همه‌ی مفسران شیعه و سنی از این روایت است؛ هیچ یک از مفسران شیعه و اهل سنت، تأویل ابن‌کثیر را بیان نکرده‌اند و هرچند در بیان مراد از «اهل الذکر»، مواردی مثل «اهل کتاب» (طبری، ۱۴۵/۱۴)، «اهل قرآن» (طبری، ۱۴۵/۱۴) و «اهل دانش» (ثعلبی، ۲۷۰/۶) را یاد کرده‌اند، اما هنگام یادکرد این روایت و روایاتی نظیر آن، به چنین تأویلی دست نیازیده‌اند. علاوه بر این، سخن ابن‌کثیر در این زمینه، ادعایی بلاذلیل و فاقد اعتبار است. گذشته از اینها، در روایات فراوانی از اهل سنت درباره‌ی این آیه آمده است که منظور از اهل ذکر در این آیه، همان اهل بیت رسول خدا هستند که گنجینه‌ی علم بی‌پایان پروردگار متعال‌اند. (طبری، ۱۴۵/۱۴؛ ثعلبی، ۲۷۰/۶؛ حسکانی، ۴۳۶-۴۳۲) دلیل اینکه برداشت ابن‌کثیر ادعایی بلاذلیل است، این است که سایر مفسران دقیقاً برداشتی مخالف این دیدگاه از این روایات داشته‌اند؛ برای نمونه حسکانی در تفسیر این آیه، پس از بیان روایاتی از قول ائمه‌ی اهل بیت مبنی بر اینکه «ما اهل ذکر هستیم»، به روایت «انا

مدینه العلم و علی بابها؛ فمن اراد العلم فلیأته من بابها» (حسکانی، ۴۳۲/۱) اشاره کرده که نشان دهنده آن است که حسکانی خود اذعان دارد که منظور از «نحن» در این روایات، اهل‌بیت است، نه همه عالمان مسلمان.

ابن‌کثیر در بیان وجوب صلوات بر پیامبر، در کنار اقوال صحابه و تابعیان، به سخن امام باقر (علیه‌السلام) نیز استشهد کرده است: «ومفسر بهذا الحديث عن جماعة من الصحابة منهم ابن مسعود وأبومسعود البدری وجابر بن عبدالله ومن التابعین الشعبي وأبو جعفر الباقر ومقاتل بن حیان وإلیه ذهب الشافعی لا خلاف عنه فی ذلك ولا بین أصحابه أيضاً.» (ابن‌کثیر، ۵۱۶/۳)

همو در داستان هاروت و ماروت، روایت زیر را بیان و آن را نقد کرده است: «... عن سمع أباجعفر محمد بن علی يقول: «السجل ملك وكان هاروت وماروت من أعوانه وكان له كل يوم ثلاث لمحات في أم الكتاب فنظر نظره لم تكن له فأبصر فيها خلق آدم وما كان فيه من الأمور فأسر ذلك إلى هاروت وماروت وكانا من أعوانه فلما قال تعالی: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ» (البقره، ۳۰) قالوا: ذلك استطلاله على الملائكة». (ابن‌کثیر، ۷۴/۱) او در نقد روایت می‌نویسد: «وهذا أثر غريب وبتقدير صحته إلى أبي جعفر محمد بن علی الباقر، فهو نقله عن أهل الكتاب وفيه نكارة توجب رده». (ابن‌کثیر، ۷۴/۱)

۲-۷- روایات تفسیری امام صادق (علیه‌السلام) در تفسیر ابن‌کثیر

ابن‌کثیر در تفسیر خود ۲۴ روایت از روایات تفسیری امام صادق را آورده که این میزان تقریباً یک و نیم برابر مرویات طبری از ایشان است. ابن‌کثیر در پنج مورد به گونه تأسیسی و در دوازده مورد به گونه استشهادی از این روایات بهره برده است. در سایر موارد نیز تنها به گزارش روایت بسنده کرده است. (نمودارهای ۷ و ۹) با نمونه‌ای از روایات هر دسته آشنا می‌شویم:

ابن‌کثیر در تفسیر خود با استناد به روایت زیر اقدام به استدلال کرده است: «عن علی بن ابی‌طالب رضی الله عنه أنه قال: «الشرنچ من المیسر»، رواه ابن‌ابی‌حاتم، عن أبیه عن عیسی بن مرحوم، عن حاتم، عن جعفر بن محمد، عن أبیه، عن علی به». (ابن‌کثیر، ۹۴/۲)

ابن کثیر، در کنار استناد به سخن مجاهد و هلال بن یساف و دیگران، با استشهاد به سخن امام صادق (علیه السلام)، «آمین» را نامی از نام‌های خدا قلمداد کرده است. (ابن کثیر، ۳۳/۱)

۲-۸- روایات تفسیری سایر ائمه در تفسیر ابن کثیر

ابن کثیر نیز، همچون طبری، از روایات تفسیری سایر ائمه، از جمله امام کاظم و رضا (علیهما السلام)، بهره‌ای نبرده است. وی در تمام تفسیر خود تنها به یک روایت از امام کاظم (علیه السلام) استشهاد کرده است (نمودار ۹) که متن این روایت به شرح زیر است: «... حدثنا موسى بن إسماعيل بن موسى بن جعفر بن محمد قال: حدثني أبي، عن جدی، عن جعفر بن محمد، عن أبيه، عن علي قال: «أتى رسول الله (صلى الله عليه وسلم) رجل من الأنصار بامرأة له، فقال: يا رسول الله، إن زوجها فلان بن فلان الأنصاري وإنه ضربها فأثر في وجهها، فقال رسول الله (صلى الله عليه وسلم): "ليس له ذلك"، فأنزل الله تعالى: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» (النساء، ۳۴) أي في الأدب». (ابن کثیر، تفسیر، ۵۰۳ / ۱)

۲-۹- بررسی و ارزیابی

ابن کثیر در مجموع، کتاب خود را با ۳۰۲ روایت از روایات اهل بیت (علیهم السلام) آراسته است که از این تعداد به سیزده روایت به گونه تأسیسی و به ۱۵۲ روایت به گونه استشهادی اشاره کرده است. در ۱۳۱ مورد نیز به گزارش روایات بسنده کرده و در شش مورد به نقد روایات دست یازیده است؛ (نمودار ۹) به بیان دیگر وی در ۰.۴٪ موارد اقدام به پایه‌گذاری استدلال بر پایه روایات اهل بیت کرده و در ۵۰٪ موارد نیز به روایات ایشان استشهاد جسته است. در ۴۴٪ موارد تنها به گزارش روایات پرداخته و در ۲٪ نیز روایات را نقد کرده است. (نمودار ۱۳)

۳- میزان رویکرد ثعالبی به روایات اهل بیت (علیهم السلام)

ثعالبی در تفسیر خود بسیار کمتر از دو مفسر پیشین به روایات اهل بیت (علیهم السلام) توجه کرده است. هرچند حجم تفسیر وی در مقایسه با دو تفسیر

پیشین، زیاد نیست، اما وی به روایات بسیاری از صحابه و تابعیان اشاره کرده است. با این همه روایات او از اهل‌بیت در مجموع بسیار اندک است. اکنون به بررسی روایات ائمه (علیهم‌السلام) در تفسیر او می‌پردازیم.

۳-۱- روایات تفسیری امام علی (علیه‌السلام) در تفسیر ثعالبی

ثعالبی از روایات امام علی (علیه‌السلام) تنها در ۲۳ مورد بهره برده است که این میزان از یک پانزدهم روایات طبری و یک دهم روایات ابن‌کثیر نیز کمتر است. او هیچ استدلالی را بر پایه روایات امام علی (علیه‌السلام) پایه‌گذاری نکرده و در هفده مورد به این روایات استشهاد جسته و در شش مورد نیز به گزارش روایات بسنده کرده است. (نمودارهای ۱ و ۱۰) او نقدی نیز بر این روایات ارائه نکرده است. برای مثال ثعالبی در تفسیر آیه «وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا» (النازعات، ۱)، در کنار استناد به اقوال ابن‌مسعود و ابن‌عباس، به سخن امام علی (علیه‌السلام) نیز استشهاد کرده است: «قال ابن‌مسعود و ابن‌عباس «والنازعات» الملائكة تنزع نفوس بني آدم و «غرقًا» علی هذا القول اما أن يكون مصدرًا بمعنى الإغراق والمبالغة في الفعل واما أن يكون كما قال علی وابن عباس تغرق نفوس الكفرة في نار جهنم.» (ثعالبی، ۵ / ۵۴۷)

۳-۲- روایات تفسیری حضرت فاطمه، حسنین و امام سجاد در تفسیر ثعالبی

ثعالبی در گزارش و بهره‌گیری از روایات حضرت فاطمه، حسنین و امام سجاد (علیهم‌السلام) بسیار ضعیف عمل کرده است. او تنها به یک روایت از حضرت فاطمه (علیها‌السلام) استناد جسته (نمودار ۲) و از حسنین (علیهما‌السلام) هم روایتی نیاورده (نمودارهای ۳ و ۴) و از امام سجاد (علیه‌السلام) نیز دو روایت آورده که یک مورد استدلال تأسیسی و یک مورد گزارش صرف است. (نمودارهای ۵ و ۱۰) وی در تفسیر آیاتی از سوره آل‌عمران به نقل از حضرت فاطمه، می‌نویسد: «قال النووی: باب ما یقال عند الولادة: روینا فی کتاب ابن‌السنی، عن فاطمة (رضی الله عنها): «أن رسول الله (صلی الله علیه وسلم)، لما دنا ولادها، أمر أم سلمة وزینب بنت جحش، أن تأتيها فتقرأ عندها آیه الكرسي و «إن ربکم الله...» (الاعراف، ۵۴) إلى آخر الآیة وتعوذانها بالمعوذتین.» (ثعالبی، ۲/۳۶) ثعالبی در تفسیر آیه «وَأَذِ تَقُولُ لِلَّذِي أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِ»

أَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ» (الاحزاب، ۳۷) به سخن امام سجاد استناد می‌کند و آن را برمی‌گزیند: «فروی عن علی بن الحسین: أن النبی (صلی الله علیه وسلم) کان قد أوحی إلیه أن زیداً یطلق زینب وأنه یتزوجها بتزویج الله إیها له، فلما تشکی زید للنبی (صلی الله علیه وسلم)، خلق زینب، وأنها لا تطیعه، وأعلمه بأنه یرید طلاقها، قال له النبی (صلی الله علیه وسلم) علی جهة الأدب والوصیة: «اتق الله»؛ أی: فی قولک وأمسک علیک زوجک - وهو یعلم أنه سیفارقها - وهذا هو الذی أخفی (صلی الله علیه وسلم) فی نفسه ولم یرد أن یأمره بالطلاق لما علم من أنه سیتزوجها، وخشی (صلی الله علیه وسلم) أن یلحقه قول من الناس، فی أن یتزوج زینب بعد زید، وهو مولاه وقد أمره بطلاقها، فعاتبه الله علی هذا القدر من أن خشی الناس فی شیء قد أباحه الله تعالی له.» (ثعالبی، ۳۴۹/۴) وی پس از بیان این روایت می‌نویسد: «قال عیاض: "و تأویل علی بن الحسین احسن التأویلات و اصحها" و هو قول ابن عطاء و صححه و استحسنته.» (ثعالبی، ۳۴۹/۴)

۳-۳- روایات تفسیری صادقین (علیهما السلام) در تفسیر ثعالبی

ثعالبی از صادقین (علیهما السلام) نیز روایات چندانی گزارش نکرده است. او تنها دو روایت از امام باقر (علیه السلام) آورده که به یک مورد به گونه تأسیسی استدلال کرده و یک مورد را نیز تنها گزارش کرده است. (نمودارهای ۶ و ۱۰) ثعالبی در تفسیر واژه «منافع»، بر اساس سخن امام باقر (علیه السلام)، می‌نویسد: «وقال أبو جعفر محمد بن علی: «أراد الأجر ومنافع الآخرة.» (ثعالبی، ۱۱۷/۴) در مقام گزارش روایات امام صادق (علیه السلام) نیز، وی تنها به چهار روایت اشاره کرده که دو مورد آن استشهدی، یک مورد تأسیسی و یک مورد نیز با نقد همراه است. (نمودارهای ۷ و ۱۰) او در تفسیر آیاتی از سوره الرحمن با استناد به سخن امام صادق (علیه السلام) می‌نویسد: «والثقلان الإنس والجن، یقال لكل ما یعظم أمره: ثقل؛ وقال جعفر بن محمد الصادق: سمی الإنس والجن تقلین لأنهما ثقلا بالذنوب.» (ثعالبی، ۳۵۲/۵) همو در تفسیر آیه «وَأَرْسَلْنَاهُ إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ» (الصافات/ ۱۴۷)، پس از گزارش سخن ابن عباس و میرد، قرائت امام صادق (علیه السلام) را گزارش و بدان استشهدا جسته است: «...وقرأ جعفر بن محمد: «ویزیدون» وقال المبرد وكثير من البصريين قوله: «أو يزيدون.» (ثعالبی، ۵۰/۵) همو در

تفسیر آیاتی از سوره انعام به روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) اشاره و آن را رد می‌کند: «وَحَكِي بَعْضُ النَّاسِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ قَوْلًا: أَنَّ الْوَرَقَةَ يِرَادُ بِهَا الْقِسْطُ مِنْ أَوْلَادِ بَنِي آدَمَ، وَالْحَبَّةُ يِرَادُ بِهَا الَّذِي لَيْسَ بِسَقَطٍ، وَالرُّطْبُ يِرَادُ بِهِ الْحَيُّ، وَالْيَابِسُ يِرَادُ بِهِ الْمَيِّتُ.» (ثعالبی، ۴۷۴/۲) کلام ثعالبی در نقد این روایت چنین است: «وهذا قول جار على طريقة الرموز، ولا يصح عن جعفر بن محمد ولا ينبغي أن يلتفت إليه.» (ثعالبی، ۴۷۴/۲)

گفتنی است ثعالبی نیز، چون طبری و ابن‌کثیر، روایتی از سایر امامان در تفسیر خود نیاورده است.

۳-۴- بررسی و ارزیابی

در مجموع ثعالبی ۳۲ روایت از روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) را در کتاب خود آورده است که از این میان به چهار روایت به گونه‌تأسیسی و به نوزده روایت به گونه‌استشهادی استناد کرده و در یک مورد نیز به نقد روایات پرداخته است. در هشت مورد باقی‌مانده نیز تنها به گزارش روایات بسنده کرده است؛ (نمودار ۱۰) به بیان دیگر وی در ۱۲٪ موارد به گونه‌تأسیسی و در ۶۰٪ موارد نیز به شکل استشهادی از این روایات بهره برده است. در ۳٪ موارد نیز به نقد روایات پرداخته و در ۲۵٪ موارد نیز به گزارش روایات بسنده کرده است.

۴- دلایل رویکرد ضعیف اهل‌سنت به روایات تفسیری اهل‌بیت

آنچه تاکنون دیدیم برخوردی سرد و رویکردی ضعیف از جانب سه مفسر یاد شده اهل‌سنت با روایات تفسیری اهل‌بیت بود که به مثابه مشت‌نمونه خروار، تنظیم شده بود. اکنون جای این پرسش است که چرا مفسران اهل‌سنت، با وجود اینکه جایگاه علمی اهل‌بیت و وثاقت و ضبط ایشان را متذکر شده‌اند، در مقام عمل اعتنایی به روایات ایشان ندارند.

در پاسخ به این پرسش باید گفت که عوامل متعددی در طول تاریخ زمینه‌ساز این مسئله شده است؛ عواملی مثل تأثیرپذیری اندیشمندان و محدثان سنی از سیاست‌های جریان حاکم، تأثیرپذیری از تبلیغات دشمنان اهل‌بیت، محدودیت‌های موجود در

دسترسی به کلام اهل بیت در آن زمان، ممنوعیت نقل احادیث اهل بیت، منع تدوین حدیث، اعتماد علمای اهل سنت بر قیاس و استحسان در استنباط احکام فقهی و... که در مجموع باعث دور شدن اهل سنت از مجموعه روایات منقول از اهل بیت شده است. البته بررسی دقیق دلایل این رویکرد ضعیف خود نیازمند پژوهشی دیگر است.

نتیجه‌گیری

در جمع‌بندی آنچه گفته آمد، نکات زیر را به عنوان رهاورد پژوهش تقدیم می‌دارد:

- ۱- سه مفسر یادشده در این پژوهش در مجموع، بدون حذف مکررات، ۷۳۲ روایت از روایات تفسیری اهل بیت را در کتاب‌های خود آورده‌اند. (نمودار ۱۲)
- ۲- با توجه به اینکه بیشتر روایات تفسیر این کثیر با روایات تفسیر طبری هم‌پوشانی دارد و نیز تفسیر ثعالبی هم بر پایه روایات منابع سلف نگاشته شده است، بیشتر روایات ذکر شده از اهل بیت در این سه تفسیر نیز، به طریق اولی، مشترک است و تنها بخش اندکی از روایات نقل شده از اهل بیت در این تفاسیر با هم تفاوت دارد.
- ۳- طبری با گزارش ۳۹۸ روایت، ۵۴٪ آمار مربوط به این روایات را به خود ویژه داشته و ابن کثیر با گزارش ۳۰۲ روایت، ۴۱٪ این روایات را گزارش کرده و ثعالبی با نقل ۳۲ روایت، تنها از ۴٪ این روایات بهره برده است. (نمودار ۱۱)
- ۴- در سه تفسیر یاد شده، ۲۹ روایت اهل بیت، در پایه‌گذاری استدلال‌ها به کار رفته، ۴۴۷ روایت به طریق استشهادی به کار رفته و در ۲۴۹ مورد تنها به گزارش روایات بسنده شده است. در هفت مورد نیز، به نقد روایت اقدام شده است و اغلب این نقدها، نقد سندی است و نقدهای محتوایی انگشت‌شمار است. (نمودار ۱۲)
- ۵- در مجموع در ۴٪ موارد با بهره‌گیری از روایات اهل بیت، استدلال‌هایی پایه‌گذاری شده، در ۶۱٪ موارد به این روایات استشهاد شده، در ۳۴٪ موارد تنها به گزارش روایات بسنده شده و در ۱٪ موارد نیز به نقد روایات اهتمام شده است. (نمودار ۱۳)
- ۶- با توجه به اینکه سه مفسر یادشده در اغلب موارد از روایات اهل بیت برای استشهاد یا تأسیس استدلال بهره برده و یا صرفاً به نقل روایت بدون نقد آن پرداخته‌اند و نیز تنها در یک درصد موارد به نقد روایت - آن هم فقط نقد سندی - پرداخته‌اند،

می‌توان گفت اغلب روایات منقول از اهل‌بیت را تلقی به قبول نموده و بدان‌ها اعتماد نموده‌اند.

۷- مفسران اهل‌سنت، آنچنان که شایسته است، از روایات اهل‌بیت در تفاسیر خود بهره نبرده‌اند؛ به گونه‌ای که میزان سخنان مفسران تابعی در این منابع، در مقایسه با سخنان اهل‌بیت بسیار بیشتر است؛ در حالی که سخنان تابعیان به هیچ روی با سخنان اهل‌بیت (علیهم‌السلام) که در وحی ریشه دارد، مقایسه کردنی نیست.

۸- هرچند بررسی دلایل رویکرد ضعیف اهل‌سنت به روایات اهل‌بیت نیازمند پژوهشی دیگر است، اما با یک نگاه اجمالی می‌توان مواردی چون تأثیرپذیری اندیشمندان و محدثان سنی از سیاست‌های جریان حاکم، تأثیرپذیری از تبلیغات دشمنان اهل‌بیت، محدودیت‌های موجود در دسترسی به کلام اهل‌بیت در آن زمان، ممنوعیت نقل احادیث اهل‌بیت، منع تدوین حدیث، اعتماد علمای سنی بر قیاس و استحسان در استنباط احکام و... را در این امر دخیل دانست.

پیشنهادها

در فرجام سخن، برای توسعه پژوهش در حدیث پژوهی تطبیقی پیشنهادهایی چند ارائه می‌شود:

۱- پژوهشگران مسلمان با بررسی‌های دقیق و ژرف تاریخی و کلامی، دلایل کم‌توجهی مفسران اهل‌سنت به روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) را بازشناسی و تحلیل کنند.

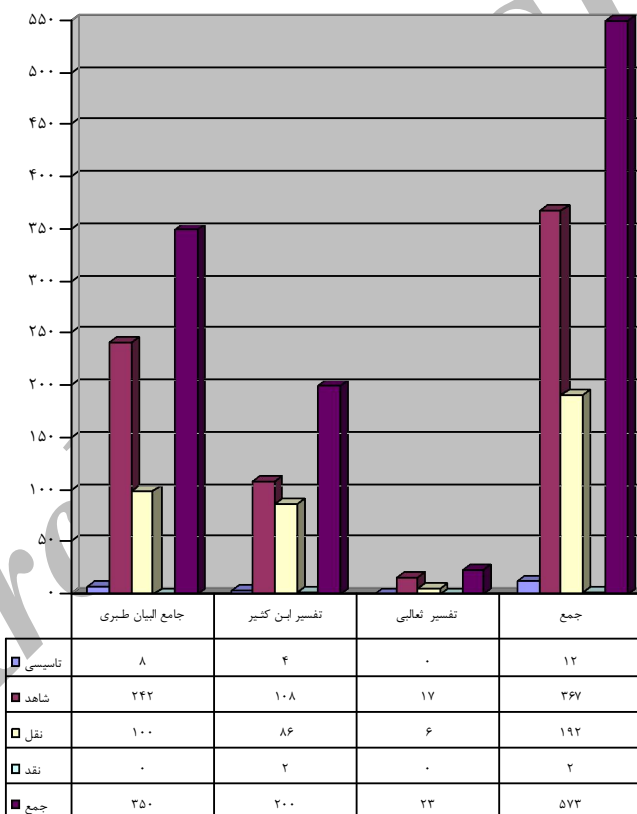
۲- پژوهشگران مسلمان با بهره‌گیری از ارزیابی‌های جامعه‌شناختی، شیوه‌های نزدیک ساختن اهل‌سنت به روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) را بازشناسی و معرفی کنند تا زمینه‌های روی آوردن اندیشمندان اهل‌سنت به روایات اهل‌بیت (علیهم‌السلام) فراهم شود.

۳- روایاتی که از نظر محتوایی میان شیعه و سنی مشترک است، اما در منابع اهل‌سنت با سندهایی غیر از اسناد اهل‌بیت (علیهم‌السلام) آمده است، شناسایی و در مجموعه‌هایی عرضه شود تا بدین وسیله اعتماد اندیشمندان اهل‌سنت به منابع شیعه و

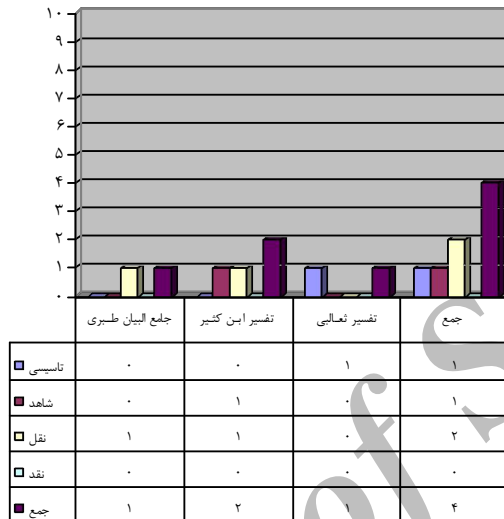
پیروان اهل بیت (علیهم السلام) جلب و راه بهره‌برداری اهل سنت از روایات اهل بیت (علیهم السلام) هموارتر گردد.

نمودارها

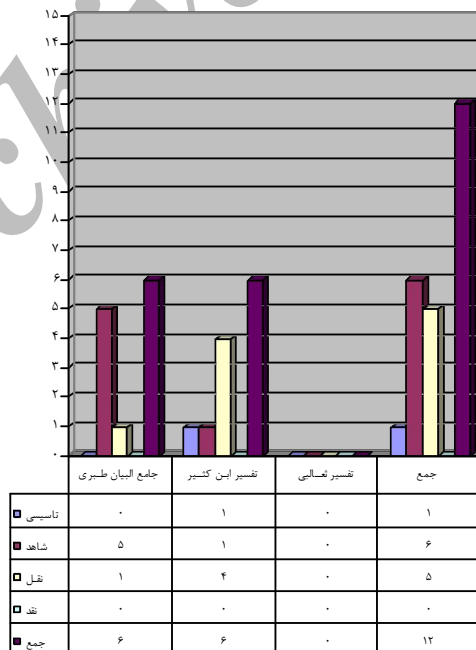
نمودار شماره ۱: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری امام علی (علیه السلام)

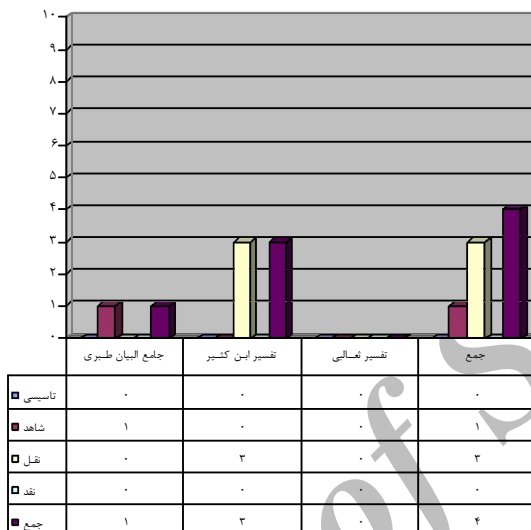
نمودار شماره ۲: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری حضرت فاطمه (علیها السلام)

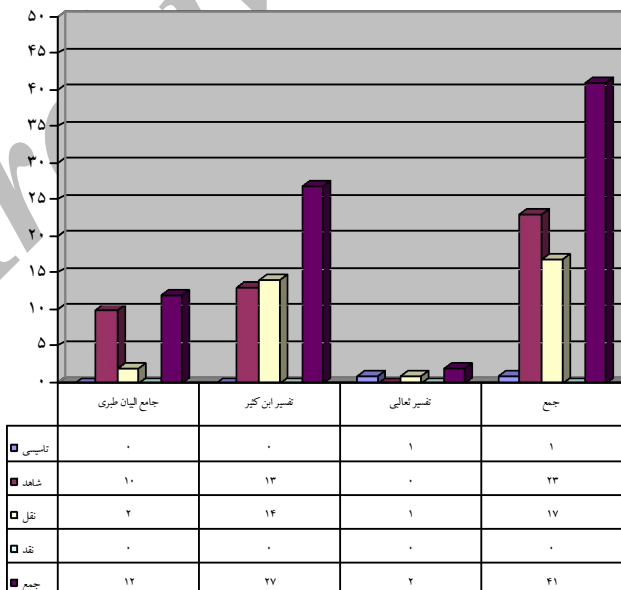
نمودار شماره ۳: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری امام حسن (علیه السلام)

نمودار شماره ۴: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری امام حسین (علیه السلام)

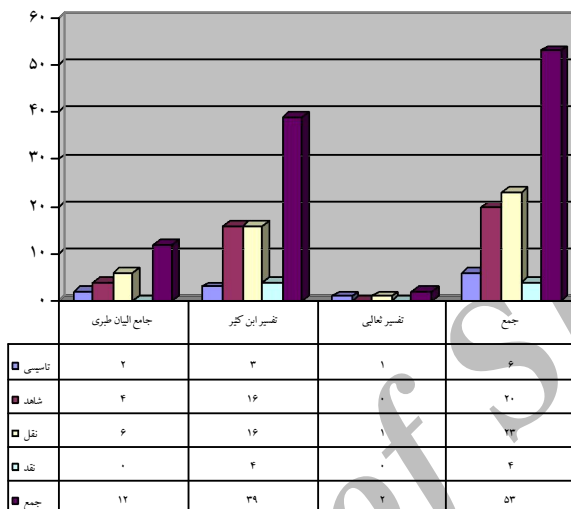

نمودار شماره ۵: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری امام سجاد (علیه السلام)

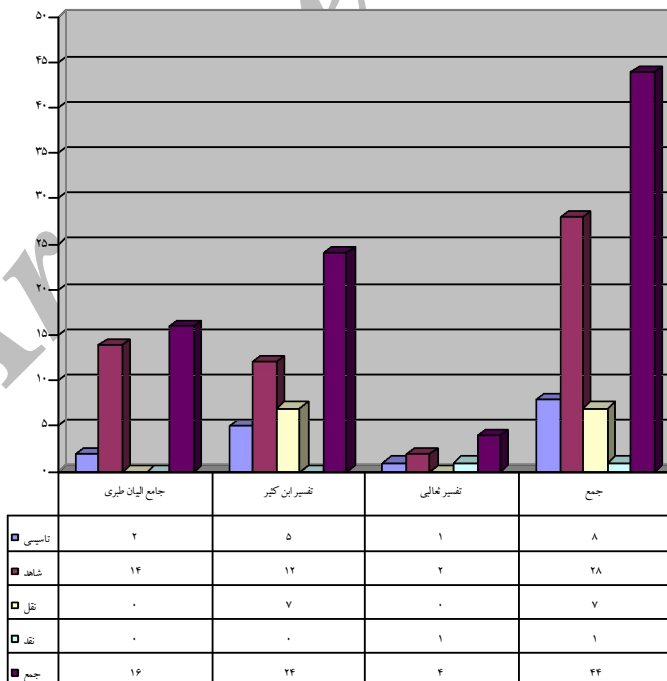

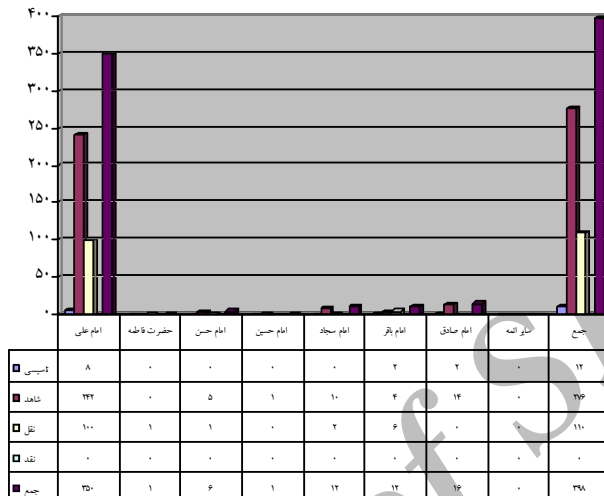
نمودار شماره ۶: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری امام باقر (علیه السلام)

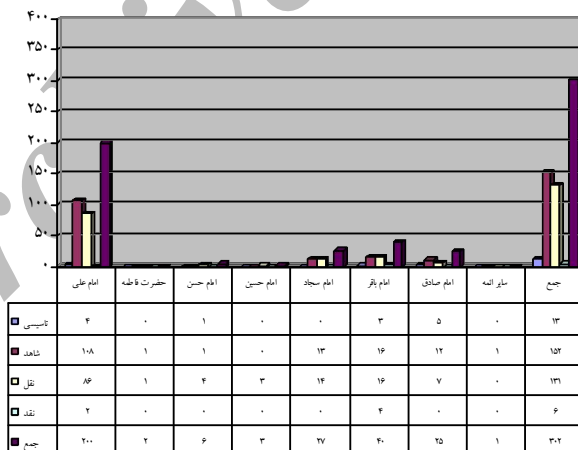
نمودار شماره ۷: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری امام صادق (علیه السلام)

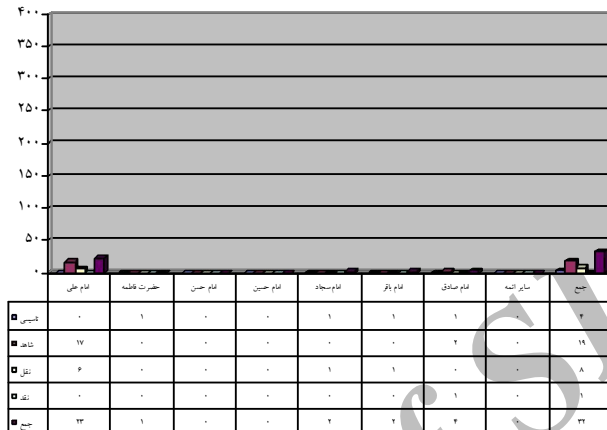
نمودار شماره ۸: میزان رویکرد طبری به روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

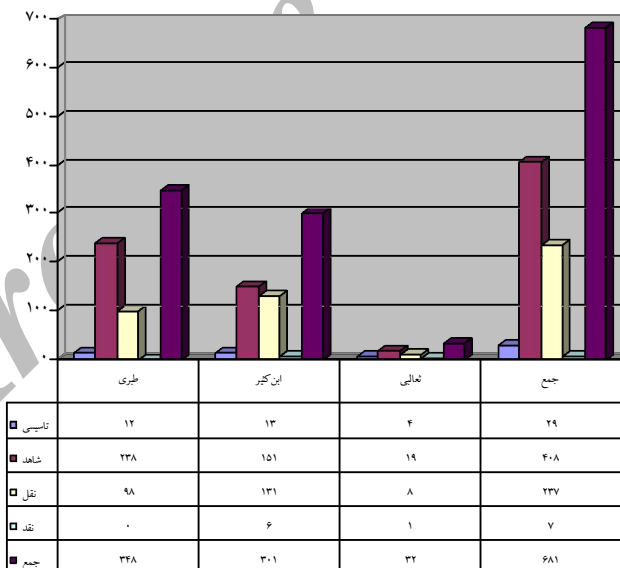
نمودار شماره ۹: میزان رویکرد ابن کثیر به روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

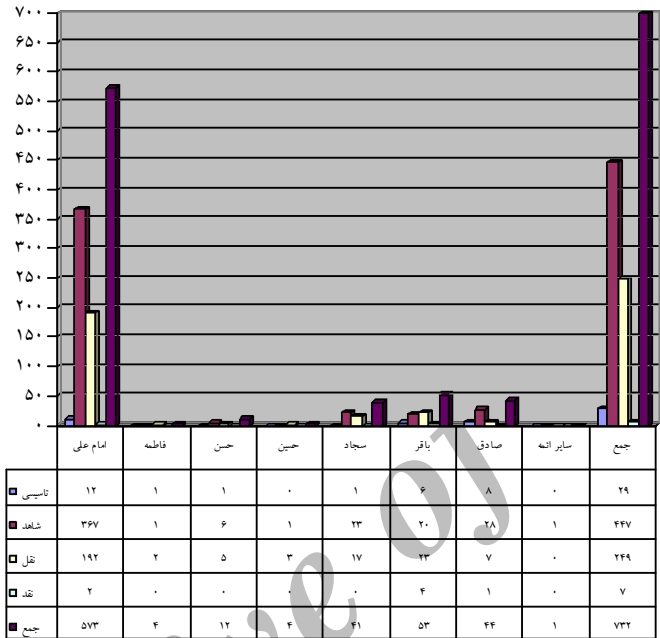
نمودار شماره ۱۰: میزان رویکرد ثعالبی به روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

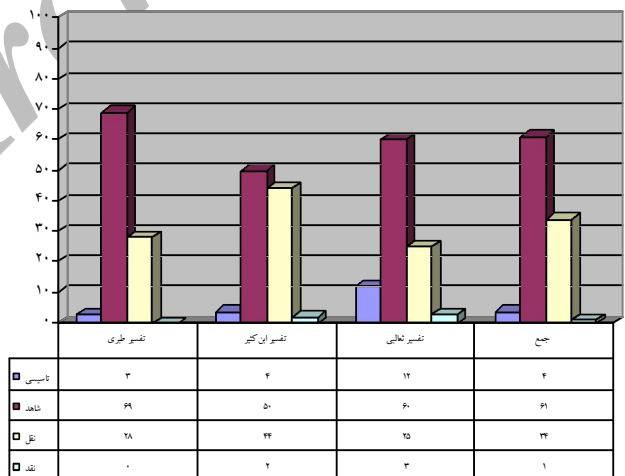
نمودار شماره ۱۱: چگونگی برخورد مؤلفان تفاسیر اهل سنت با روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

نمودار شماره ۱۲: چگونگی برخورد مفسران اهل سنت با روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

نمودار شماره ۱۳: درصد فراوانی شیوه‌های رویارویی مفسران اهل سنت با روایات تفسیری اهل بیت (علیهم السلام)

کتابشناسی

۱. قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
۲. ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، *مجموع الفتاوی*، تصحیح: مصطفی عبدالقادر عطاء، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۱ هـ.
۳. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، *تهذیب / التهذیب*، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۴ هـ، اول.
۴. ابن کثیر دمشقی، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، *تفسیر ابن کثیر*، تحقیق یوسف عبدالرحمن مرعشلی، دارالمعرفه، بیروت، ۱۴۱۲ هـ.
۵. ابن ماجه، محمد بن یزید، *سنن ابن ماجه*، تصحیح: محمد فؤاد عبدالباقی، دارالفکر، بیروت، بی تا.
۶. ابن مرزوق، ابوحامد، *التوسل بالنبی و بالصالحین*، بی جا، استانبول، ۱۹۸۶ م.
۷. امینی، عبدالحسین، *العدیر*، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۷ م، چهارم.
۸. بخاری، محمد بن اسماعیل، *صحیح البخاری*، دارالفکر، بیروت، افست چاپ دارالطباعه العامره استانبول، ۱۴۰۱ هـ.
۹. ترمذی، محمد بن عیسی، *سنن الترمذی*، تصحیح: عبدالوهاب عبداللطیف، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۳ هـ، دوم.
۱۰. ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، *تفسیر ثعالبی*، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۱۸ هـ، چاپ اول.
۱۱. ثعلبی، احمد بن ابراهیم، *الکشف و البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر ثعلبی)*، تحقیق سید کسروی حسن، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۵ هـ، چاپ اول.
۱۲. حاکم حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، *شواهد التنزیل لقواعد التفضیل فی الایات النازلہ فی اهل البیت*، تحقیق محمدباقر محمودی، اعلمی، بیروت، ۱۳۹۳ هـ، چاپ اول.
۱۳. حکیم، محمدتقی، *الاصول العامه للفقہ المقارن*، آل البیت، بیروت، ۱۹۷۹ م، اول.
۱۴. خزاز قمی، علی بن محمد، *کفایة الاثر فی النص علی الائمة الاثنی عشر*، تصحیح: عبداللطیف کوه کمری، بیدار، قم، ۱۴۰۱ هـ.
۱۵. سمعانی، منصور بن محمد، *تفسیر السمعانی*، تصحیح: یاسر بن ابراهیم و غنیم بن عباس، دارالوطن، ریاض، ۱۴۱۸ هـ، اول.
۱۶. سیوطی، جلال الدین، *الاتقان فی علوم القرآن*، تصحیح: سعید المنسوب، دارالفکر، لبنان، ۱۴۱۶ هـ، اول.
۱۷. صدوق، محمد بن علی، *الامالی*، تصحیح: موسسه بعثت، تهران، ۱۴۱۷ هـ.
۱۸. همو، *الاعتقادات فی دین الامامیه*، تصحیح: عصام عبدالسید، دارالمفیدع بیروت، ۱۴۱۴ هـ، دوم.
۱۹. همو، *عیون اخبار الرضا*، تصحیح: حسین اعلمی، اعلمی، بیروت، ۴۰۴ هـ.

۲۰. همو، من لا يحضره الفقيه، تصحيح: علی اکبر غفاری، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، قم، بی تا.
۲۱. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جامعه مدرسین، قم، بی تا.
۲۲. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تصحیح علی عاشور، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۱ هـ چاپ اول.
۲۳. عزیزی، حسین و دیگران، راویان مشترک، مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم، ۱۳۸۰ ش، اول.
۲۴. فتال نیشابوری، محمد، روضة الواعظین، تصحیح: محمدمهدی سیدحسن خرسان، رضی، قم، بی تا.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح: علی اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۳، پنجم.
۲۶. متقی هندی، علاءالدین، کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، تحقیق بکری حیانی و صفوه السقا، الرساله، بیروت، ۱۴۰۹ هـ.
۲۷. مجلسی، محمداقبر، بحار الانوار، مؤسسة الوفاء، بیروت، ۱۴۰۳ هـ، دوم.
۲۸. مزی، یوسف، تهذیب الکنز فی اسماء الرجال، تصحیح: بشار عواد معروف، الرساله، بیروت، ۱۴۰۶ هـ، چهارم.
۲۹. مسلم نیشابوری، صحیح مسلم، دارالفکر، بیروت، بی تا.
۳۰. معرفت، محمدهای، تفسیر و مفسران، مؤسسه فرهنگی تمهید، قم، ۱۳۸۰ ش، اول.
۳۱. مؤدب، سید رضا، روش‌های تفسیر قرآن، دانشگاه قم، قم، ۱۳۸۰ ش، اول.

Archive of SID